

II.

Budapest

Az anyanyelv hetének budapesti programja ugyancsak április 23-án kezdődött. Ünnepléses megnyitóján Kőpeczi Béla akadémikus, az MTA főtárhelyettese a következő előadást tartotta a Kossuth klubban:

Anyanyelv és kultúra

A nyelv és a kultúra összefüggéseiről sok szempontból lehet szólni, magam most azt a célt tűzöm ki, hogy az általános kérdéseken túlmenően mindenekelőtt az anyanyelv és a nemzeti kultúra kapcsolatairól beszéljek, s ezt is cselekvő értelemben szeretném tenni, tehát a művelődés szempontjából.

Lehet e egyáltalán nyelvről és kultúráról beszélni, mint két különálló fogalomról? A nyelvtudománynak és az antropológiának, de tegyük hozzá, hogy a kultúrával foglalkozó más tudományágaknak is régi problémája ez, amelyet különbözőképpen válaszoltak meg.

A nyelv kialakulása és alakulása szorosan összefügg a társadalom létfenntartásához szükséges termelési és társadalmi érintkezési formák fejlődésével. Ilyen módon a nyelv jelen volt és jelen van mindenben, amit az emberiség létrehozott, tehát a kultúrában.

Lehet tehát úgy is feltenni a kérdést, hogy mi a helye a nyelvnek a k u l t ú r á b a n. Ez azt is jelenti, hogy nemcsak a nyelv hat a kultúrára, hanem fordítva is, a kultúra különböző objektívációi hatnak a nyelvre.

Némelyek ezt a kölcsönhatást, legalábbis az egyenértékű kölcsönhatást tagadják, s azt állítják, hogy a nyelv határozza meg a kultúrát. E. Sapir és főleg tanítványa B. L. Whorf azt állítják, hogy a nyelv korlátozza az úgynevezett „szabad plaszticitást” és „megmerevíti a fejlődés csatornáit”, mégpedig nagyon is „autokratikus módon”. Azt természetesen nem lehet tagadni, hogy a nyelv befolyásolja a gondolkodást és kifejezést, de a hatás egyoldalúságát semmiképpen sem fogadhatjuk el, hiszen a nyelvek a különböző társadalmi formációk és korok kultúráját szolgálják és egyben ezek hatása alatt, ha nem is rendszerükben, de mindenekelőtt szókincsükben, emellett kifejezőmódjukban, stílusukban is módosulnak. Persze bizonyos „nyelvi ellenállás” jelentkezik nagy társadalmi, kulturális változások idején, s ilyenkor a reformok újítanak.

A nyelv és kultúra összefüggései szempontjából egy időben divat volt az is, hogy a nyelvi rendszert teljesen függetlenítsék a kultúrától és a kulturális fejlődéstől. A neopozitivistá filozófia értelmében felfogott strukturalizmusnak ez a törekvése, amely ki akarta szakítani a nyelvet az emberi fejlődés történetéből, éppoly elfogadhatatlan, mint amilyen hajdanában az a vulgáris materialista felfogás volt, amely a nyelvet teljes egészében a felépítményhez akarta kapcsolni, és kizárólag külső tényezőkkel akarta magyarázni a nyelvi rendszert.

E viták befolyásolják az anyanyelv és a kultúra összefüggéseinek értelmezését is. G. Herder és főleg W. Humboldt óta általánossá vált az a felfogás, hogy a nyelv a nemzeti génusz, a néplelek kifejezője, s a romantikus történetírás és irodalom ezt a nézetet oly mértékig abszolutizálta, hogy háttérbe szorította az általános emberi és a nemzeti összefüggéseit nyelvben és kultúrában egyaránt. Később ennek az ellenkezőjét láttuk, amikor a nemzetközi érintkezés megjavítása érdekében valamely természetes vagy mesterséges nyelv általános elterjedését akár az anyanyelvi kultúra kárára is szorgalmazták. E mögött a nézet mögött az a helyes szándék húzódik meg, amely meg akarja akadályozni a különböző nyelveket beszélő emberek között az érintkezést. De találkozunk azzal a véleménnyel is, hogy a nyelvet teljesen függetleníteni lehet és kell a nemzeti kultúrától. Azt nem lehet vitatni, hogy valamely nemzet kultúráját éppen az általános emberi jegyek alapján értheti meg egy más nyelvű közösség. A fordítás nehézségei azonban utalnak arra, hogy ennek a megértésnek vannak korlátai, s ezek a korlátok nem pusztán azzal függnek össze, hogy valaki milyen mértékig ismeri az idegen nyelvet, és mennyire művésze anyanyelvének, hanem azokkal a nemzeti sajátosságokkal, amelyek a kultúrában is tükröződnek.

Az anyanyelv és a kultúra közötti összefüggéseket tehát nem szabad eltörpíteni. Az ember azt a kultúrát tartja igazán a magáénak, amelyet anyanyelvén sajátított el. Ez természetesen nem jelenti, hogy más nyelvű kultúrákat nem ismerhetünk meg, és azok bizonyos elemei nem kerülhetnek be saját kultúránkba. A nemzeti kultúrák nem zárkozhatnak be önmagukba, kapcsolatban vannak más kultúrákkal, és fejlődésük kötődik a kor egyetemes gazdasági, társadalmi és kulturális törekvéseihez. A nemzeti és a nemzetközi dialektikája jelentkezik tehát a kulturális fejlődésben is, ez azonban nem jelenti, legalábbis az emberi történelem jelenlegi szakaszában, a nemzeti primátusának háttérbe szorítását.

Az anyanyelv és a kultúra összefüggéseivel való foglalkozás éppen ezért nem egyszerűen egy régi hagyomány folytatása, amelyet a felvilágosodás indított el és a romantika teljesített ki. Nem is csak valamiféle nemzeti feladat hangsúlyozása, amelyet némelyek nacionalista módon fognak fel. Nem, az anyanyelv a nemzeti kultúra kifejezésének, gazdagításának és átadásának roppant fontos eszköze, amely egyaránt szolgálja a nemzetet és az emberiséget.

A hagyomány és a korszerűség egymáshoz való viszonyát is ebből a szempontból kell nézünk. Amikor az anyanyelvi kultúra jelentőségét hangsúlyozzuk, akkor nagyon is korszerűek vagyunk, mert a ma kultúráját próbáljuk az anyanyelven keresztül magunkévá tenni, mégpedig a nép egésze számára — ha különböző fokon is.

S itt érkeztem el mindennapjaink gondjaihoz. A szocialista társadalom fejlődésének elengedhetetlen része a kulturális forradalom. A kulturális forradalom egyszerre jelenti a kultúra demokratizálását, tehát a műveltség eljuttatását a társadalom minden rétegéhez, nagy értékeinek terjesztését, de jelenti azt is, hogy mindezt magunkévá tegyük, valamely egységes szemlélet, világkép vagy világnézet alapján.

Az utóbbi időkben sokat vitatkozunk a kultúra és az életmód kérdéseiről. Szociológusaink egy talán munkahipotézisnek nevezhető meghatározást dolgoztak ki, amely az életmódról azt mondja, hogy az a tevékenységek és a magatartás rendszere, amelyet az emberek többé-kevésbé tudatosan választanak, szükségleteik kielégítésére. Vitáinkban mindenekelőtt az életmód

jellegéről folyik a szó, amit életvitelnek, vagy életstílusnak is neveznek. Nos az életstílust nemcsak a lakás, az öltözködés, az étkezés, a viselkedés, az emberekkel való érintkezés módja határozza meg, hanem a nyelv is, az a mód, ahogyan magunkat kifejezzük.

Hogy áll nálunk a nyelvi kultúra? Ha azt vizsgálom, hogy népünk milyen mértékben művelődött, akkor azt kell állítanom, hogy roppant nagy a fejlődés. Ma már a lakosságnak csaknem 60%-a végezte el az általános iskola nyolc osztályát, közel 20%-a érettségizett, és több mint 5%-a felsőfokú műveltséget szerzett. A rádió és a televízió előfizetőinek száma mindkét esetben meghaladja a 2,5 milliót. A könyvkiadásban a művek száma 1977-ben 8 ezer felett volt, a példányszám pedig 87 millió, s a művek el is fogytak. Ezek az adatok tehát arról tanúskodnak, hogy a kultúra nagyon széles rétegekhez jutott el, valóban demokratizálódott. Ha azonban azt nézem, hogy mindennek mi a hatása az anyanyelvi kultúrára, akkor elégedettségem csökken.

Általános tapasztalat, hogy a 8 osztályt elvégzett fiatalok, sőt az érettségizettek sem tudják kifejezni magukat, szabatos formában elmondani gondolataikat és érzéseiket, és nem tudnak helyesen írni. Más rétegeknél is tapasztalunk bizonytalanságot, zavart az anyanyelv használatában. Kérdés, hogy csak az oktatási és közművelődési intézményeket kell-e felelőssé tennünk, vagy ennek messzebb menő okai vannak. Úgy gondolom, hogy egy ilyen megközelítés nagyon leegyszerűsítő lenne. Ha körülbekintünk a világon, mindenütt azt látjuk, hogy a nyelvi normák és azok alkalmazásában elbizonytalanodás tapasztalható. Ha Magyarországot tekintjük, világos, hogy az a radikális társadalmi változás, amely az utóbbi harminc évben nálunk végbement, nemcsak az egyes osztályok és rétegek gazdasági, rétegzettségi vagy kulturális helyzetét változtatta meg, hanem anyanyelvi kultúráját is. A régi közösségek és az ezekhez kapcsolódó nyelvi normák és szokások megváltoztak, az emberek új környezetbe kerültek, s ez a nyelvhasználatban is módosulást hozott. De nemcsak a társadalmi változások hatottak az anyanyelvi kultúrára, hanem a tudományos-technikai forradalom is, amely ha nem is megfelelő erővel, de hazánk életét is befolyásolja. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez a forradalom nemcsak a technikát, a termelési folyamatokat érinti az iparban, mezőgazdaságban, közlekedésben, kereskedelemben, hanem a mindennapi életet, annak eszközeit, szokásait, kapcsolatrendszerét is. Végül változások történtek az értékrendszerben, amelyet az emberek magukévá tesznek, s amelyek befolyásolják világnézetüket és életmódjukat. Ha azt vizsgáljuk, hogy mi volt például egy földművelő, vagy egy ipari munkás értékrendszere a felszabadulás előtt és mi ma, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy óriási a különbség, és ez a különbség tükröződik abban is ahogyan beszél, ahogyan ír.

Ezek a folyamatok hozzájárultak a nyelvi egységesüléshez, amely ma nemcsak abban jelentkezik, hogy a nyelvjárási különbségek egyre inkább eltűnnek, hanem abban is, hogy egy uralkodó nyelvi ideál alakul ki. Ez az egységesülés a demokrácia egyik megnyilvánulása is, s tulajdonképpen örülni kell neki, örülni akkor, ha az egységesült nyelvhasználat olyan normákat fogad el, amelyek segítik a gondolat világos kifejezését, ezzel együtt a megértést, s amelyek nem mondanak ellent nyelvünk sajátosságainak. A probléma az, hogy a kiejtéstől a mondatfűzésig a kifejezés legkülönbözőbb eszközeinél szembe találjuk magunkat a köznyelvi normák bizonytalanságával.

A változások hozzájárultak a nyelv gazdagodásához is. Elég csak arra gondolni, hogy milyen szűk tematikájú szókincse volt hajdan a

paraszt embernek vagy a munkásnak. A világ változásai és a művelődés lehetőségei a szókincsben, a mondatfűzésben, a stílusban egyaránt tükröződnek, és lehetővé teszik a bonyolultabb dolgok kifejezését és megértését. Ez a gazdagodás feltétlenül előnyös és a korszerűsödés jele. Ezzel párhuzamosan azonban elszegényedésről is beszélhetünk, főleg a tekintetben, hogy a paraszti világ felbomlott és azok a nyelvi sajátosságok, amelyek színezték hajdanában — ha nem is a köznyelvet, de legalább egyes rétegek, vagy tájak nyelvét — háttérbe szorultak. Ezek a sajátosságok alkalmasak voltak viszont arra, hogy régebbi nyelvi rétegeket is felszínre hozzanak, s bizonyos karaktert adjanak a nyelv használatának.

A nyelvhasználat zavarait fokozzák a különböző zsargonok. Három ilyet különböztethetünk meg. Egy-két évtizeddel ezelőtt mindenekelőtt a politikai zsargont hibáztattuk, ma azt mondanám, hogy a hivatali zsargon a fő ellenség, amely mindenekelőtt körmönfonságával, bizonyos szakkifejezések unos-untalan való alkalmazásával, hosszú és követhetetlen mondataival és végül is érthetlenségével, homályosságával, sematizmusával tűnik ki. Oldalakat tudnánk idézni, amelyek a hivatali zsargon elterjedéséről tanúskodnak nemcsak a hivatalokban, hanem a sajtóban, a rádióban és a televízióban is. *Ez a nyelv lerendez, seregszemlét tart, mindenről döntően, zömmel, vagy gyakorlatilag beszél, s közben nagyon keveset mond.*

A másik zsargont *technicistának* nevezném, s erre ma nem az a jellemző, hogy elsősorban műszaki kifejezéseket használ, bár azokat is, de főleg a közgazdaságtudományból, a szociológiából von el szakkifejezéseket, és használja azokat a köznyelvben. Ez a zsargon egyszerre akarja bizonyítani a korszerűséget, a szakszerűséget, a jól értesültséget. Hozzá kell tennem, hogy a szakkifejezések előtörték az irodalommal és a művészettel foglalkozó beszédet és írást is, s ma már alig lehet cikket olvasni vagy előadást hallani, amelyben közérthető kifejezéseket is ne szaknyelvvél pótolnának. Végül a harmadik zsargon — és itt kénytelen vagyok én is idegen szót használni — a *familiáris*, amely minden helyzetben a közvetlenséget keresi, nagyon barátságos akar lenni, sokszor egyenesen gügyög, s mindehhez felhasználja persze az argót, különösen az ifjúságét.

A zsargonokról beszéltem és nem azokról az elszigetelt nyelvi jelenségekről, amelyekről pedig olyan sok vita folyik mostanában. Nem szoltam az idegen szavak kérdéséről, mert úgy érzem, hogy ez csak része annak a stíluszavarnak, amelyről az előbb beszéltem. Amikor valaki helytelenül idegen szót használ a közérthető magyar vagy már bevett idegen eredetű helyett, akkor azt valamilyen indítékból teszi, s ez az indíték ugyanaz, amelyről a technicista zsargonnal kapcsolatban beszéltem, s nem önmagában vizsgálendő.

Ugyanezt mondhatjuk egy másik jelenségről, amelynek távolabbi történelmi előzményei vannak: a megszólításokról. Ezek körül ugyancsak sok a bizonytalanság. Itt sem pusztán arról van szó, hogy valaki helytelenül használja az *elvtárs*, *kartárs*, *úr* megszólításokat, a tegezés és a magázás különböző formáit, hanem arról, hogy bizonyos régi és új képzetek tapadnak a kifejező eszközökhöz és magában a társadalomban sem alakultak ki a megszólítás kikristályosodott formái.

Mindezzel csak azt akartam hangsúlyozni, hogy nem egy-egy nyelvi elem használata a kérdés, hanem mindenekelőtt az, hogy bizonyos nyelvi stílusfelfogások alakulnak ki, amelyek kapcsolódnak szemléleti, magatartásbeli, életmódbeli jelenségekhez.

S ezt kell mondanunk egy még általánosabb tünetről, amelyet fegyelmezetlenségnek neveznék. Még a felsőfokú képzettséggel rendelkezőknél is gyakran előfordul, hogy hanyagul fejezik ki magukat írásban és szóban, s ezt a pongyolaságot némelyek egyenesen a demokratikus viselkedés jellemzőjének tartják, holott csak nyelvi műveletlenségről van szó. Ilyenkor kerül sor arra, hogy jassz vagy hippi kifejezéseket használnak egy ehhez nem illő környezetben, hogy a mondatokat nem szerkesztik meg és sokszor nem fejezik be, hogy olyan hanglejtést vesznek fel, amely teljesen idegen a magyartól. Ez a fegyelmezetlenség véleményem szerint kifejezője annak az intellektuális lazaságnak, amelynek mostanában igen sok példáját figyelhetjük meg. A nyelv fegyelmező eszköz abban az értelemben, hogy csak bizonyos szabályok szerint lehet gondolatainkat kifejezni és a kommunikációra alkalmassá tenni, s mint ilyen visszahat a gondolkodásra is.

A nemzeti kultúrák fejlődésének mindenkor fokmérője volt, hogy milyen mértékben tudták a nyelvet alkalmassá tenni az ember gondolatainak, érzéseinek kifejezésére, a gazdasági tevékenység, a munka végzésére, a tudomány és a művészetek művelésére. Szabályok, normák nélkül ezt nem lehet elérni. Persze kérdés az, hogy a mi társadalmunk milyen nyelvi eszményt tegyen magáévá. Válaszunk az, hogy csak olyat, amely e szerveződő társadalom tudatosságát erősíti, tehát segít abban, hogy gondolatainkat és érzéseinket valóban világosan fejezzük ki s úgy, hogy megértessük magunkat. Ehhez a társadalomhoz hozzátartozik a demokrácia igénye, és ezért a nyelvi normák kialakításának tekintetbe kell vennie a közérthetőség követelményét, de nem lehet engedményt tenni a fegyelmezetlenségnek, henyességnek, a lazaságnak, ezek nem demokratikus, hanem anarchikus jegyek. Mindez nem jelent és nem jelenthet uniformizálást, mint ahogy mondjuk Franciaországban sem jelentett azt, annak ellenére, hogy a klasszicista nyelvi eszmény általánosan uralkodó volt ott évtizedeken keresztül. A klasszicizmussal való szembe fordulás nem eredményezte a romantika korában sem az előző korok olyan vívmányainak feladását, amelyek a nyelvi egységesülést, világosságot és közérthetőséget segítették.

Milyen példát ad a nyelv használatára a tudomány és az irodalom? Azok a gondok, amelyek a köznyelvben jelentkeznek, megmutatkoznak a tudományban és az irodalomban is, persze eltérő módokon. A tudományban természetesen a szakkifejezések használata, a tudományon belüli érintkezés megkönnyítése és a pontosság érdekében. Viszont nem szükségszerű, hogy a tudomány művelésében és főleg eredményeinek terjesztésében olyan kifejezések kiiktatása, amelyeket egy hosszú kulturális fejlődés vitt át a köztudatba, s amelyhez régebbi nyelvi és kulturális emlékek is fűződnek. A tudomány népszerűsítésében éppúgy jelentkeznek technicista tendenciák, mint a köznyelvben, s ezt nem helyeselhetjük.

A nyelv használatára a mintát azonban nem elsősorban a tudomány adja, hanem az irodalom.

Illyés Gyula még ezt írta Művészet című versében:

Gondolatoddal tégy túl a lángelmén
 az lesz a nagy dolog!
 De még nagyobb,
 mondd el az egyszerű nép napi nyelvén.

Ez a demokratikus nyelvi eszmény nem minden irodalmi irányzatra volt jellemző, de meghatározta a fővonulatot, és ezt még Ady esetében is állítjuk, bármennyire is érthetetlennek tartották egyes verseit.

A mai magyar irodalom is folytatja ezt a hagyományt, de találkozunk ettől nagyon is eltérő áramlatokkal. Egyrészt a magyar irodalomban az írói kísérletezés igényeként felmerül az a nyugat-európai irodalmakban már régebben ismert törekvés, hogy az irodalom és különösen a költészet valamiféle sajátos nyelvet alakítson ki, amely gyakran eltér a köznyelvtől, s amely közelít ahhoz a speciális jelrendszerhez, melyet többek között az utolsó hetven évben a képzőművészet dolgozott ki magának. Ez a nyelvi kísérletezés, amint éppen a nyugat-európai példa bizonyította, csak nagyon szűk közönség számára hoz újat, az olvasók zöme idegenkedéssel és közömbösséggel fogadja, még ha később egyes újítások át is mennek az irodalmi köztudatba.

A másik jelenség, amellyel irodalmunkban találkozunk, a köznyelv szinte naturalista utánzása, amely megismétli mindazokat a hibákat, amelyekről az előbb a különböző zsargonok kapcsán szóltam. Ez a nyelvhasználat összefüggésben van a riport vagy a dokumentáris műfaj előretörésével, és ilyen esetben aligha kifogásolható; a baj az, hogy általánosodik, s valamiféle irodalmi demokratizmus jele kezd lenni. Ennek a veszélye különösen nagy, mert szélesebb rétegekre tud hatni, mint az előbb említett irányzat.

Szeretném hangsúlyozni, hogy nem ezeket az áramlatokat tartom a mai magyar irodalom fő vonulatának, de olyanoknak, amelyekre érdemes felhívni a figyelmet éppen végletességük miatt. Úgy vélem, hogy az irodalomnak is részt kell vennie annak a köznyelvi használatnak a kialakításában, amelyet társadalmunkhoz méltónak tarthatunk, s e tekintetben nem betűjében, de szellemében folytatni kellene azt a tradíciót, amely a reformkor íróit lelkesítette. Mert a mi korunk legalább olyan nagy változásokat hozott a magyar életben, ha nem nagyobbakat, mint a kapitalizmus előretörése a XIX. század elején, s ezekre akkor az irodalom nem úgy reagált, hogy elsősorban sajátosságait kívánta védeni, hanem úgy, hogy sajátosságait megőrizve miként vehetné ki legjobban részét az egyetemes és nemzeti fejlődésből.

Ilyen körülmények között oktatási és közművelődési rendszerünk nincs könnyű helyzetben. Úgy tűnik, hogy eszközei és módszerei nem kielégítők, és a társadalom részéről sem kap kellő biztatást. Azoknak a reformterveknek, amelyekkel most és a jövőben foglalkozunk, tekintetbe kell venniük, hogy az anyanyelvi kultúra legalább olyan fontos, mint a matematikai. A legkorszerűbb pedagógiai szemlélet ezt a felfogást mindenütt a világon magáévá is teszi.

Befejezésül engedjenek meg egy személyes megjegyzést. Olyan világban születtem, amelyre a soknyelvűség volt a jellemző, s amelyben az anyanyelvet megőrizni harc kérdése volt, egyet jelentett a nemzeti kultúra, sőt a nemzeti lét fenntartásával. Amikor az anyanyelv és a kultúra összefüggéseiről beszélünk, akkor — úgy hiszem — helyes ebben az igazán egzisztenciális megvilágításban nézni a kérdést. Az anyanyelv, hogy ma divatos szóval fejezzem ki magam, a nemzeti azonosság kifejezője, éppen azért, mert elvitathatatlan része a nemzeti kultúrának.

Köpeczi Béla